

AUTOREFERATY

Sławomir Cenckiewicz

Gdańsk

Tadeusz Katelbach (1897–1977). Biografia polityczna¹

Historyk, a tym bardziej biograf Tadeusza Katelbacha może śmiało uznać tę postać za charakterystyczną dla pokolenia Polaków urodzonych w latach 80. i 90. XIX w. Katelbach należy bez wątpienia do pokolenia, które Roman Wapiński określił mianem „pokolenia Polski niepodległej”. Była to generacja „starająca się nie próżnować”, wkraczająca w czynne życie polityczne po odzyskaniu niepodległości lub gdy jej perspektywa była już wyraźnie zarysowana. Zazwyczaj „najstarsi spośród nich zdążyli jeszcze być żołnierzami, na ogół jednak już żołnierzami armii polskiej. Brali udział raczej w polskich wojnach o granice”.

Jednak mimo swojej reprezentatywności czy wręcz typowości dla „pokolenia Polski niepodległej” Tadeusz Katelbach zasługuje w moim przekonaniu na odrębną monografię. Od najmłodszych lat związany z ruchem niepodległościowym, aktywny uczestnik konspiracji strzelecko-peowiackiej, wreszcie jeden z przywódców strajku akademickiego w 1917 r., bardzo szybko zwrócił na siebie uwagę starszych kolegów. Inicjowany jeszcze w latach Wielkiej Wojny do tajnego Związku Młodzieży Polskiej „Zet”, szybko poznawał kolejne stopnie „braterskiego wtajemniczenia”. W listopadzie 1918 r. walczył z Ukraińcami w obronie Lwowa. Na Kresy Południowo-Wschodnie wrócił ponownie na początku 1919 r., jednak tym razem w mundurze żołnierza 36. pułku piechoty. W latach następnych, w wyniku porozumienia zetowców z Oddziałem VI, Katelbach został wysłany na Suwalszczyznę, gdzie przygotowywał zapomniane dziś Powstanie Sejneńskie i współtworzył zręby polskiej siatki wywiadowczej na Kresach. W Polsce niepodległej należał do elity piłsudczykowskiego Związku Naprawy Rzeczypospolitej. Jednak prawie piętnaście lat z dwudziestolecia międzywojennego spędził poza granicami kraju. Dwukrotnie został redaktorem „Dziennika Berlińskiego” (1923 i 1927), był również opiekunem Centrali Związku Polaków w Niemczech z ramienia Związku Obrony Kresów Zachodnich (1927–1933), wreszcie, mężem zaufania Józefa Piłsudskiego i Józefa Becka na Litwie (1933–1937). W kraju osiadł na stałe dopiero w 1937 r. Został senatorem V kadencji z ramie-

¹ Autoreferat pracy doktorskiej obronionej w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego 10 I 2003 r. Promotorem pracy był prof. dr hab. Roman Wapiński, recenzentami: prof. dr hab. Marian Mroczko z IH Uniwersytetu Gdańskiego i doc. dr hab. Tadeusz Wolsza z IH PAN w Warszawie.

nia Obozu Zjednoczenia Narodowego. W latach II wojny Katelbach pełnił stanowisko szefa referatu niemieckiego w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji rządu RP na uchodźstwie. Po 1945 r. pozostał na emigracji, zasilając szeregi „niezłomnych”. Kierował Społecznym Komitetem Pomocy Obywatelom Polskim w Niemczech (1945–1950) i wspierał gen. Kazimierza Sosnkowskiego w jego wysiłkach zjednoczenia emigracji (1952–1955). Pracował w Radiu Wolna Europa (1956–1965). Po wyjeździe do Stanów Zjednoczonych Katelbach związał się z nowojorskim Instytutem Józefa Piłsudskiego (1966–1977). Zmarł w Nowym Jorku 9 listopada 1977 r.

Przygotowując biografię Tadeusza Katelbacha, postawiłem sobie za cel ukazanie jego sylwetki na tle środowisk, jakie współtworzył przez ponad sześćdziesiąt lat aktywnego życia politycznego. Przede wszystkim mam tu myśli środowisko „Zetu”, które go w pełni ukształtowało i wyniosło do polityki. Można powiedzieć, że o kolejnych etapach działalności politycznej Katelbacha, począwszy od 1915 r. aż do wybuchu II wojny światowej, decydowała Centralizacja „Zetu”. Zresztą, pomimo słabnącego znaczenia „Zetu” po 1939 r., a w konsekwencji również całkowitego zaniku działalności tej organizacji (po wojnie), dawne „więzi braterskie” okazały się w życiu Katelbacha najtrwalsze i przetrwały do ostatnich dni jego życia. A zatem życiorys Katelbacha jest dość typowy nie tylko dla całego „pokolenia Polski niepodległej”, lecz także dla jednej z bardziej znaczących części tej generacji, która przeszła do historii pod nazwą „braterskiego ruchu zetowego”. Symbolizowały go nazwiska Kazimierza Wyszyńskiego, Bolesława Srockiego, braci Szurigów, Stefana Szwedowskiego, Adama Stebelskiego, Stanisława Paprockiego, Janusza Rakowskiego, Wiesława Domaniewskiego, Stanisława Gierata i właśnie Tadeusza Katelbacha.

Powiedziałbym, że podobieństwo losów z innymi uczestnikami przedwojennego życia politycznego widać jeszcze wyraźniej w okresie emigracyjnym po 1945 r. Katelbach stanął wówczas przed tymi samymi dylematami, co reszta „narodu na wygnaniu”: wracać czy nie wracać?, w jaki sposób zaadaptować się do nowych warunków życia, jak postrzegać przyszłość i zadania polityczne uchodźstwa, wreszcie, jaką postawę przyjąć wobec kraju i zachodzących w nim zmian po 1956 r. Były to dylematy, przed którymi stanęło wówczas całe polskie wychodźstwo polityczne.

W założeniu jest to biografia polityczna, choć nie ukrywam, iż starałem się ukazać postać Katelbacha wielowymiarowo. Stąd w mojej pracy znalazły się wątki na pozór poboczne, jak informacje o życiu rodzinnym, jego lokalnym, warszawskim patriotyzmie, życiu akademików warszawskich, zainteresowaniach sztuką i teatrem, współczesną kinematografią, a nawet balneologią. Zasadniczo moja rozprawa doktorska jest jednak przede wszystkim próbą pełnego zrekonstruowania politycznego życiorysu bohatera, w którym poszczególne koleje losu, ukazane na tle szerszego procesu historycznego, łączą się z analizą odmiany postaw, zachowań i myśli. Jest to zatem typ biografii pretekstowej — erudycyjnej, analitycznej i informacyjnej, kreślącej portret człowieka na tle konkretnej epoki i grupy społeczno-politycznej. Pewnie dlatego moja praca stała się tak obszerna.

Ramy czasowe pracy są naturalne — wyznaczają je daty narodzin i śmierci Katelbacha. Jeśli zaś chodzi o konstrukcję pracy, to zdecydowałem się na układ chronologiczny, a w ramach poszczególnych podrozdziałów na chronologiczno-rzeczowy. Całość biografii podzielono na siedem rozdziałów odpowiadających najważniejszym okresom życia Katelbacha — konspiracji strzelecko-peowiacko-zetowej i walce o granice, działalności naprawiackiej, bytów w Niemczech i na Litwie, senatorstwu, pracy w Ministerstwie Informacji oraz emigracji.

W dotychczasowej historiografii i biografistyce postać Tadeusza Katelbacha nie znalazła większego zainteresowania wśród badaczy. Nie znaczy to jednak wcale, że nie był on obecny

w literaturze historycznej. O Katelbachu wspominali m.in. Wojciech Bułata, Krzysztof Buchowski, Henryk Chałupczak, Janusz Faryś, Andrzej Friszke, Ludwik Hass, Wiesław Hładkiewicz, Piotr Kardela, Piotr Łossowski, Jacek Majchrowski, Bronisław Makowski, Sergiusz Mikulicz, Marian Mroczko, Tadeusz W. Nowacki, Przemysław Olstowski, Władysław Pobóg–Malinowski, Hans Roos, Janusz Rakowski, Przemysław Waingertner, Wojciech Wrzesiński i Paweł Ziętara. Wymienieni badacze wzmiankowali o różnych aspektach działalności politycznej Katelbacha, a ich prace — choć nie wolne od pomyłek — zawierają często wiele cennych i przydatnych dla autora niniejszej biografii informacji (szczególnie zwróciłbym uwagę na książki Bułata, Buchowskiego, Chałupczaka, Kardeli i Łossowskiego).

Pierwszych prób naszkicowania pełnego biogramu Katelbacha podjęli się natomiast: Janusz Rakowski, Waclaw Jędrzejewicz, Jacek Majchrowski, Tadeusz W. Nowacki, Janusz Cisek oraz autor filmu dokumentalnego o Katelbachu — Włodzimierz Szpak. Jednak także w tych publikacjach znalazło się wiele nieścisłości i hagiograficznych uproszczeń.

Niezwykle przydatne w pracy nad biografią Katelbacha okazały się pamiętniki spisane przez Czesława Mączyńskiego, Edmunda Jakubowskiego, Mieczysława Lepeckiego, Stanisława Mackiewicza, Janusza Rakowskiego, Adama Rudnickiego, Stanisława Schimitzka i Felicjana Sławoja–Składkowskiego. Z niepublikowanych do tej pory materiałów pamiętnikarskich warte odnotowania są zwłaszcza relacje Waclawa Budzyńskiego, Bohdana Paszkiewicza, Eugeniusza Romera, Stefana Szwedowskiego i Kazimierza Szwojnickiego. Niezastąpionym i podstawowym źródłem informacji okazał się jednak imponujący dorobek pisarski oraz opublikowana spuścizna pamiętnikarska samego Katelbacha.

Biograf Tadeusza Katelbacha z satysfakcją może powiedzieć, iż dysponował niezwykle bogatą bazą źródłową, choć trzeba od razu dodać, że jest ona znacznie rozproszona po instytucjach krajowych i zagranicznych. Bezcenna z punktu widzenia autora biografii Katelbacha jest jego spuścizna, obejmująca zarówno działalność w okresie międzywojennym, jak i emigracyjnym, znajdująca się w archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz w zbiorach Janiny Katelbach (Niny Polan) — córki Tadeusza Katelbacha.

Autor miał także możliwość dotarcia do zasobów Archiwum Polonii w Orchard Lake (dzięki pomocy kustosa tamtejszego archiwum, ks. Romana Nira), Polskiego Instytutu Naukowego w Nowym Jorku, Archiwum Stowarzyszenia Weteranów Armii Polskiej w Nowym Jorku, Polsko–Amerykańskiego Archiwum Polonii w New Britain (Connecticut), Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie, Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, Biblioteki Polskiej w Londynie, Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Owocna okazała się również kwerenda przeprowadzona w archiwach krajowych. Mam tu na myśli przede wszystkim Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w szczególności zaś zespoły Akt Organizacji Młodzieżowych, Towarzystwa Straży Kresowej, Ambasady RP w Berlinie, Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Światowego Związku Polaków z Zagranicy. Pomocne okazały się również poszukiwania badawcze w Archiwum Dokumentacji Mechanicznej, gdzie przechowywane są taśmy Radia Wolna Europa, w Archiwum Państwowym w Gdańsku (akta Konsulatu Generalnego RP w Gdańsku), Archiwum Państwowym w Poznaniu (zespół Polskiego Związku Zachodniego), Archiwum Państwowym w Lublinie (spuścizna Kazimierza Wyszyńskiego), Centralnym Archiwum Wojskowym w Rembertowie (akta personalne Tadeusza Katelbacha), Dziale Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (spuścizna Kazimierza Sosnkowskiego), Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie (pamiętniki Bohdana Paszkiewicza, Eugeniusza Romera i S. Szwedowskiego), Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego (akta studenckie Tadeusza Katelbacha) oraz Dziale Rękopisów i Zbiorów Specjalnych Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (spuścizna Janusza Rakowskiego).

Niestety, ze względu na barierę językową, autor nie wykorzystał akt litewskiego MSZ, które mogłyby rzucić interesujące światło na przebieg misji kowieńskiej Katelbacha. Mam jednak nadzieję, że historycy dyplomacji, w tym również ci, którzy zajmują się zawilocią stosunków polsko–litewskich w międzywojniu, wypełnią kiedyś tę lukę.

Tadeusz Katelbach nie należał do grona polityków z tzw. pierwszego szeregu. Można przypuszczać, że był to w dużej mierze jego własny wybór. W ciągu całego życia starał się być niewidoczny i działać niejako w ukryciu, przez co narażał się na opinię szarej eminencji. Wynikało to przede wszystkim z „zetowego charyzmatu”, objawiającego się w skłonności do konspirowania i działań zakulisowych. Jako polityk nie osiągnął zbyt wiele — był w dużej mierze postacią tragiczną, tak samo jak tragiczny okazał się los międzywojennych elit. Nie ukrywam, że to właśnie studia nad owym tragizmem polskiego wychodźstwa wojennego fascynują mnie najbardziej. Dlatego też zdecydowałem się na napisanie biografii politycznej Tadeusza Katelbacha.